

В.І. ВЕРНАДСЬКИЙ ТА ГЕОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 50+9+378.4

В. Павлишин, д-р геол.-мін. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Кмів
V.I.Pavlyshyn@gmail.com

В.І. ВЕРНАДСЬКИЙ І КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Стаття присвячена 150-річчю видатного вченого-мінералога, природознавця і організатора науки академіка Володимира Івановича Вернадського. Висвітлюється розмаїта науково-організаційна і наукова діяльність В.І. Вернадського в Києві й Київському університеті (1918–1919), скерована на створення Української Академії наук і напрацювання наукових засад геохімії й біогеохімії.

Світова спільнота і вчений світ, зокрема, давно визнали, фактично ще при житті, академіка Вернадського як видатного мислителя і натураліста. засновника нових дисциплін і установ, талановитого організатора та історика науки, політика [1, 12–14, 16, 19, 20, 23, 24, 27–29]. Водночас зазначимо, що найбільша частка мінералогічних праць [10] у спадщині вченого, серед яких світового рівня монографії [5–8] і підручник "Мінералогія" [2], а також надзвичайна увага його до всебічного вивчення мінералів можуть свідчити, що В.І. Вернадський був насамперед мінералогом [15].

За нашими даними В.І. Вернадський був у Києві щонайменше 7 разів. Найтриваліше (~19 місяців) й найплідніше перебування його в Києві припадає 1918–1919 роки. Саме в цей час і в цьому місті він здійснив свою історичну місію – заснував Українську Академію наук (УАН), Всенародну бібліотеку при ній (нині – Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського), інші осередки, очолив Академію як президент (за тодішньою термінологією – Голова-президент).

Володимир Іванович з дружиною прибув до Києва у травні 1918 р. З цього часу до кінця 1918 р. та впродовж 1919 р. він ні на йоту не припиняв науково-організаційну роботу, скеровану на заснування УАН, її подальшу розбудову та напрацювання нових положень і законів геохімії, біогеохімії, вчення про біосферу [3, 4, 9].

За пропозицією міністра-професора М.П. Василенка, з яким В.І. Вернадський зблизився ще в Петрограді, Володимир Іванович очолив дві комісії – по виробленню законопроекту про утворення Української Академії наук у Києві й по справах вищої школи та наукових закладів. Переважну більшість засідань цих комісій, особливо першої, В.І. Вернадський провів у приміщеннях Київського університету Св. Володимира – музеї мистецтв, кабінеті ректора, професорській лекторії.

Відомо також, що В.І. Вернадський користувався бібліотекою Київського університету, вишукував у його вченому середовищі підходящі кандидатури для формування складу названих вище комісій, залучив до їх роботи ректора університету. З легкої руки Володимира Івановича серед перших 12 дійсних членів УАН, призначених наказом Гетьмана, був і один професор Київського університету Св. Володимира – П.А. Тутковський.

Плідна співпраця В.І. Вернадського з Київським університетом у значній мірі здійснювалася завдяки активній діяльності молодого приват-доцента, згодом університетського професора Б.Л. Лічкова – секретаря Комісії у справах вищої школи і наукових закладів. Борис Леонідович став правою рукою академіка. До того ж Володимир Івановичу імпонував філософський склад розуму молодого вченого, його прекрасне володіння українською мовою, глибока обізнаність в галузі геології. Незважаючи на різницю у віці, між ними встановилося дуже корисне взаєморозуміння, яке супроводжувалося дуже вагомими результатами наукової творчості кожно-

го з них []. Впродовж 27 років (1918–1945) Б.Л. Лічков отримав від В.І. Вернадського 177 листів, які, як вдячний учень, зберіг і успішно використав при написанні книги про дорогого вчителя "Владимир Иванович Вернадский" (1948).

Про тісні зв'язки УАН і, зокрема, академіка Вернадського з Київським університетом свідчить, наприклад, Протокол спільного засідання УАН від 29 березня 1919 р.: "Ухвалено висловити університету подяку за дозвіл всім академікам і директорам академічних установ користуватися книжками університетської бібліотеки на таких самих правах, як для професорів університету" [17].

Виникає питання: чи працював офіційно В.І. Вернадський в Києві, насамперед до затвердження його на посаді президента УАН? За логікою, у цьому місті для нього найбільш підходящим місцем роботи міг би стати Київський університет Св. Володимира. Видана у 1959 р. до 125-річчя університету відома універсіатам "червона" книга [18], оптимістично інформує про таке: "В цьому зв'язку не можна не відзначити великої плодотворної діяльності геологів Київського університету, серед яких у ці роки був відомий вітчизняний вчений В.І. Вернадський, який читав у 1918 р. в університеті курс геохімії" [18, с. 470]. Далі читаємо: "Не можна не відзначити і те, що у приміщенні тодішньої 15-ої аудиторії Київського університету" в 1918 р. академік В.І. Вернадський зробив свою першу доповідь про геохімію "живої речовини", яка знаменувала собою початок становлення нової важливої галузі – біогеохімії і формування нового фундаментального наукового поняття – біосфери. До речі, в експериментальних роботах, що в зв'язку з цим були поставлені тоді В.І. Вернадським, активну участь брали студенти-природничники Київського університету, а самі роботи велися на лабораторній базі університету" [18, с. 471].

Наведені факти та міркування, хоча і не є прямими документами, схиляють до думки, що В.І. Вернадський міг бути професором Київського університету. У роки перебування Володимира Івановича в Києві ректором Київського університету був професор Є.В. Спекторський, колишній декан юридичного факультету, попечитель Київського учбового округу. У його, виданих в еміграції книжці "Столетие Киевского университета Св. Владимира" (1935), у розділі "Академическая работа университета" є такі рядки: "Среди геологов выделились ...Н.И. Андрусов, который создал целую школу в лице Баярунаса, Личкова, Савченка и других, а также П.Я. Армашевский..., преподававший минералогию и подготовивший к занятию кафедры по этой специальности проф. Безбородька, Л. Крыжановского и В.И. Лучицкого, сына киевского историка" [26, с. 37]. Як бачимо, прізвища В.І. Вернадського серед геологів Київського університету ректор не називає. Натомість Є.В. Спекторський згадає В.І. Вернадського в інших

місцях книги у дещо іншому (не геологічному) контексті, наприклад: *"В период от марта 1918 года до февраля 1919 г. над университетом Св. Владимира висела опасность украинизации. Но ему удалось сохранить свой русский характер. Этим он в значительной степени обязан как академику В.И. Вернадскому, который в качестве председателя комиссии по делам высшего образования направил энергию украинцев в сторону Украинской академии наук и Украинского университета в Киеве..."* [26, с. 65].

В.І. Вернадський був добре знайомий з Є.В. Спекторським, який був членом його Комісії, але по-різному його характеризував – і позитивно, і негативно: *"Утром большой разговор со Спекторским о пансионе Левашовой и помещении Академии. Удивительный человек Спекторский – умный и в то же время собирает сплетни со всего города и действует на их основании. В мысли его нет ясности..."* [11, с. 174], *"Оба они и Малинин, и Спекторский, не будут на месте и могут наделать много зла, бюрократизируя школу"* [11, с. 190].

Ймовірно, ділові стосунки В.І. Вернадського з ректором Є.В. Спекторським були остаточно розірвані у вересні 1919 р. Певну роль тут зіграв безпідставний лист ректора до президента УАН з вимогою звільнити приміщення пансіону графині Левашової від 4 вересня 1919 р.: *"Приказом Киевского Военного губернатора от 19 августа сего года за № 2 все декреты большевистской власти отменены, в том числе надлежит считать аннулированным и то распоряжение, по которому Украинской Академии наук предоставлено помещение бывшего пансиона графини Левашовой. ... прошу Вас сообщить, в какой кратчайший срок могло бы быть освобождено помещение пансиона графини Левашовой ..." И. о. попечителя округа, ректор университета Е. Спекторский* [Історія ..., 217 с.].

Отже, можемо лише передбачати таке: не виключено, що колишній ректор Є.В. Спекторський свідомо не вписав В.І. Вернадського в столітню історію Київського університету. Так чи інакше, був чи не був В.І. Вернадський професором Київського університету Св. Володимира – питання відкрите. Точна відповідь на це питання захована в архівах університету, які згоріли під час Другої світової війни.

Вище зазначалося, що В.І. Вернадський, перебуваючи в Києві, практично щоденно, паралельно з організаційною й просвітницькою роботою, працював науково над проблемами геохімії, біогеохімії й біосфери [3, 4, 9]. Недавно (початок ХХ ст.) створена В.І. Вернадським (спільно з О.Є. Ферсманом і В.М. Гольдшмідтом) нова наука геохімія* ще не мала усталеної структури й чіткої дефініції. В.І. Вернадський визначив геохімію як науку, що вивчає хімічні елементи (атоми) земної кори та наскільки це можливо – всієї планети, досліджує їхню історію, розподіл і рух у просторі-часі, їхні генетичні співвідношення на нашій планеті. З властивою йому настирністю він у Києві завершив оригінальний курс лекцій з геохімії, який спершу прочитав у Київському університеті (1918), потім – Таврійському університеті (1920). Згодом оновлений курс прочитав в університетах Петрограду, Праги, Парижа (Сорбонна, 1922–1924). Вперше геохімія як книга опублікована французькою мовою в

Парижі (1924). У вересні 1924 р. Володимир Іванович надіслав цю книгу до УАН, яку супроводив листом, написаним українською мовою. У ньому є такі рядки: *"Досилаю до Академії свою нову книжку "La geochimie". Ця праця зв'язана з Академією, бо я почав її організовувати у Києві і мріяв, що закінчу її в Українській Академії. Трапилося інакше"* [25, с. 306].

Дослідження живої речовини та створення В.І. Вернадським біогеохімії – нової великої галузі геохімії, яка вивчає вплив життя на геохімічні процеси, по-новому поєднує науки про життя з геологією і науками про атоми – повним ходом здійснювалося в Києві, в тому числі в Київському університеті, хоча відомо, що розпочав він цю роботу в Україні ще в 1916 р. Саме в Києві, в тому числі в Київському університеті, Володимир Іванович започатковує і розвиває новий етап наукової роботи – експериментальний. Він створює першу в світі біогеохімічну лабораторію, результати дослідження якої показали (підтвердили), що живі організми відіграють надзвичайно вагомую роль в геологічних процесах, які істотно впливають на загальний вигляд Землі, насамперед її біосфери. Народилося нове поняття – автотрофність організмів. Граніти, за В.І. Вернадським, – це "миңуле біосфери". Сформульовано щонайменше два важливі для біогеохімії й мінералогії висновки: живий речовині властива хімічна активність, жива речовина істотно впливає на процеси мінералоутворення [21, 22].

У літні місяці В.І. Вернадський часто бував на Дніпровській біологічній станції Київського університету, що поблизу села Старосілля (звідси її друга назва – Старосільська). Він там кількісно досліджував живу речовину у тісній дружбі зі студентами, молодими фахівцями, серед яких найбільше було біологів, у тому числі майбутній творець теорії синтетичної еволюції Ф.Г. Добржанський, майбутній видатний академік-ботанік М.Г. Холодний.

Непересічне науково-прикладне значення має стаття В.І. Вернадського *"Про участь живої речовини в утворенні ґрунтів"*, яка написана в Полтаві-Києві в 1918–1919 рр., але опублікована лише в 1984 р. У ній Володимир Іванович на підставі експериментальних досліджень, у тому числі на Дніпровській біологічній станції, проаналізував функціональну роль і форми впливу живої речовини на ґрунтоутворення, дав розгорнуте визначення "живої речовини", висвітлив значення біогеохімічного круговороту в ґрунтах.

19-ти місячний термін життя й діяльності В.І. Вернадського в Києві й Київському університеті – це насамперед титанічна праця, яка освятила надзвичайно складний період (1918–1919) історії України. Під його керівництвом засновані Українська Академія наук [24] і в її складі перші життєво необхідні геологічні осередки, які в силу об'єктивних причин реально виникли в Україні у формі академічних інститутів і музеїв вже після від'їзду Володимира Івановича з Києва. Але й на відстані академік В.І. Вернадський високо цинив своє звання академіка АН УРСР і ніколи не поривав з УАН і Києвом, оскільки: *"Для меня и Украина, и Киев, и Украинская Академия дороги и близки, слились с моей старой личностью"* [25, с. 307].

Список використаних джерел

1. Баландин Р. Вернадский : жизнь, мысль, бессмертие. – М. : Знание, 1979. – 176 с.
2. Вернадский В.И. Минералогия. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Т-во "Печатня С.П. Яковлева", 1912. – 526 с.
3. Вернадский В.И. Очерки геохимии. – 4-е (2-е рус.) изд. – М.-Л. : Горгеонефтеиздат, 1934. – 380 с.
4. Вернадский В.И. Биогеохимические очерки. 1922–1932 гг. – М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1940. – 250 с.

*Термін "геохімія" запровадив у 1838 р. в науку не Ф. Кларк, як дехто вважає, а швейцарський хімік німецького походження К.Ф. Шенбейн (1799–1868). *"... время его идей – потім зазначив В.І. Вернадський – пришло лишь в ХХ веке через десятки лет после его смерти, и тогда возродилось и плотью облечлось созданное им слово (геохимия – В.П.) для выражения новой геологической науки"* [3, с. 15].

5. Вернадский В.И. Избр. соч. – Т. II. Опыт описательной минералогии (с дополнениями автора 1912–1922 гг.). – Т. I. Самородные элементы. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 615 с.
6. Вернадский В.И. Избр. соч. – Т. III. Опыт описательной минералогии (с дополнениями автора 1912–1922 гг.). – Т. II. Сернистые и селенные соединения. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 508 с.
7. Вернадский В.И. Избр. соч. – Т. IV, кн. 1. Статьи по минералогии и I том книги "История минералов земной коры". – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 624 с.
8. Вернадский В.И. Избр. соч. – Т. IV, кн. 2. История минералов земной коры. – Т. 2. История природных вод. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 651 с.
9. Вернадский В.И. Химическое строение биосферы Земли и ее окружения. – М.: Наука, 1987. – 339 с.
10. В.И. Вернадский [о нем]. – М.: Планета, 1988. – 239 с. – (Сер. "Человек. События. Время").
11. Вернадский В.И. Дневники. 1917–1921. Октябрь 1917 – январь 1920. – Киев: Наук. думка, 1994. – 270 с.
12. В.И. Вернадский [о нем]. Вчений, Мислитель, Громадянин. – К., 2003. – 260 с.
13. Вернадский В.И. Дневники. 1935–1941. В двух книгах. Кн. 1. 1935–1938. – М.: Наука, 2008. – 444 с.
14. Вижва С.А., Гришук П.І., Зінченко О.В. та ін. Геологія у Київському університеті / За ред. проф. В.І. Павлишина. – К.: ВПЦ "Київ. ун-т", 2011. – 479 с.
15. Власов К.В. Владимир Иванович Вернадский // Зап. Всерос. минерал. об-ва. – 1945. – № 1. – С. 7–9.
16. Григорьев Д.П., Шафрановский И.И. В.И. Вернадский // Выдающиеся русские минералоги. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – С. 162–195.
17. Історія Академії наук України. 1918–1923. Документи і матеріали. – К.: Наук. думка, 1993. – 563 с.

18. Історія Київського університету / Відп. ред. проф. О.З. Жмудський. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1959. – 629 с.
19. Личков Б.Л. Владимир Иванович Вернадский (1863–1945) / Под ред. акад. Н.Д. Зелинского. – М.: Изд-во Моск. об-ва испыт. природы, 1948. – 103 с.
20. Мочалов И.И. Владимир Иванович Вернадский (1863–1945). – М.: Наука, 1982. – 488 с.
21. Павлишин В.И. В.И. Вернадский – создатель генетической минералогии // Минерал. журн. – 1988. – 10, № 2. – С. 20–31.
22. Павлишин В.И. Вклад В.И. Вернадского в минералогию // Творческое наследие В.И. Вернадского и современность: Тр. Междунар. науч. конф. (10–12 апр. 2001 г., Донецк). – Донецк: Донбасс, 2001. – С. 229–234 с.
23. Публикация Н. Катаевой Владимир Вернадский "Эти голоса не были услышаны" // Журн. Родина. – 1990. – № 1. – С. 91–95 (В этом номере опубликована статья В.И. Вернадского "Украинский вопрос и русское общество").
24. Ситник К.М., Шмиговська В.В. Володимир Вернадський і Академія. – К.: Наук. думка, 2006. – 312 с.
25. Ситник К.М., Апанович Е.М., Стойко М. В.И. Вернадский. Жизнь и деятельность на Украине. – К.: Наук. думка, 1988. – 366 с.
26. Спекторский Е.В. Столетие Киевского университета Св. Владимира. – Киев: ИПЦ "Київ. ун-т", 2007. – 104 с.
27. Ферсман А.Е. Жизненный путь академика Владимира Ивановича Вернадского (1863–1945) // Зап. Всерос. минерал. об-ва. – 1946. – № 1. – С. 5–24.
28. Щербак М.П. Володимир Иванович Вернадський. – К.: Наук. думка, 1979. – 91 с.
29. Яншин А.Л. Владимир Иванович Вернадский (1863–1945) // Портреты геологов. – М.: Наука, 1986. – С. 130–146.

Надійшла до редколегії 09.01.13

В. Павлишин, д-р геол.-мин.наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

В.И. ВЕРНАДСКИЙ И КИЕВСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

Статья посвящена 150-летию выдающегося ученого-минералога, естествоиспытателя и организатора науки академика Владимира Ивановича Вернадского. Излагается разнообразная научно-организационная и научная деятельность В.И. Вернадского в Киеве и Киевском университете (1918–1919), направленная на создание Украинской Академии наук и разработку научных основ геохимии и биогеохимии.

V. Pavlyshyn, Dr. Sci. (Geol.-Min.), prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

V.I. VERNADSKY AND KYIV UNIVERSITY

Article is devoted to the 150th anniversary of the outstanding scholar-mineralogist, naturalist and science manager Academician V.I. Vernadsky. Highlights the diverse scientific and organizational activities V.I. Vernadsky in Kiev and Kiev University (1918–1919), is aimed at the creation of the Ukrainian Academy of Sciences and develop the scientific foundations of geochemistry and biogeochemistry.